

НАСТАВА

811.163.41'373.7

371.3::811.163.41

<https://doi.org/10.18485/kij.2022.69.1.9>

КАТАРИНА В. БЕГОВИЋ*

Универзитет у Београду

Филолошки факултет

Оригинални научни рад

Примљен: 12.04.2022.

Прихваћен: 30.05.2022.

ФРАЗЕОЛОШКИ КОРПУС У НАСТАВИ СРПСКОГА ЈЕЗИКА**

Нови план и програм предмета *Српски језик и књижевност* у гимназијама и средњим школама подразумева већи број часова посвећен лексикологији, и у оквиру ње, фразеологији. У складу са дефиницијом фразеологизма у стручној литератури и акредитованим учбеницима који су професорима на располагању, прецизирају се критеријуми који фразеологизам одељују од сличних вишечланих израза, са циљем да се успостави јасна дистинкција између фразеологизама у ужем смислу са једне, и пословица, клишеа и термилолошких синтагми са друге стране.

Кључне речи: фразеологија, фразеологизми, пословице, клишеи, термилолошке синтагме, диференцијалне особине, настава, српски језик.

*katarina.v.begovic@gmail.com

** Овај рад настао је на темељу радионица под насловом *Приступ фразеолошком корпусу у настави српскога језика*, одржаних 2021. године у оквиру семинара *Ка савременој настави српског језика и књижевности II* Друштва за српски језик и књижевност Србије.

1. Увод

У *Просветном гласнику* бр. 4, издатом 2. јуна 2020. године, у којем је објављен нови *Правилник о плану и програму наставе и учења за гимназију*, налази се (и) нови план предмета *Српски језик и књижевност*, према којем је у трећем разреду гимназије друштвено-језичког смера за област *Лексикологија* предвиђено 27 часова, затим за гимназије општег смера 21 час, и за природно-математички смер 13 часова (*Просветни гласник* 2020: 419, 421, 427). У оквиру области *Лексикологија* један део часова треба посветити и фразеологији, те се у поглављу *II. Остваривање наставе и учења* за друштвено-језички и општи смер наводи: „Потребно је објаснити шта су то фразеологизми и указати на њихову употребу у различитим функционалним стиливима [...] Упознавање ученика са појмом *стилски неутрални фразеологизми*, који се односи на фразеологизме чија употреба обухвата више функционалних стилова (*наћи заједнички језик, изаћи на светлост дана* итд.)” (*Просветни гласник* 2020: 419, 424). У *Стандардима образовних постигнућа* за сва три типа гимназијског образовања под тачком 2СЈК.1.1.6. наводи се да ученик треба да „познаје појам термина и фразеологизма” (*Просветни гласник* 2020: 416, 422, 427).¹

М. Ђукић је, разматрајући фразеолошки ниво језика у такмичарским тестовима за средњу школу, 2017. године приметила да „наставним планом и програмом нису јасно дефинисани садржаји из области фразеологије који треба да буду савладани у току средњошколског образовања” (Ђукић 2017: 234). Изгледа да ти садржаји нису до краја дефинисани ни новим правилником. Оно што је очигледно јесте да се савладавање основних појмова из фразеологије сагледава пре свега кроз функционалностилско раслојавање, но, да би ученик био у стању да препозна фразеологизам у било којем функционалном стилу књижевнога језика, треба му предочити јасне критеријуме уз помоћ којих ће их разликовати од сличних вишечланих израза (укључујући вишечлане термине, који се у *Стандардима образовних постигнућа* наводе, али и пословице и клишее, који се не наводе, али налазе се у предвиђеном градиву акредитованих уџбеника).² Категоријалне особине фразеологизма дефинисане су у научној литератури, а у раду ће се посматрати у односу на градиво предвиђено граматикама издавачких кућа Клет и Едука, акредитованим граматикама за трећи разред гимназија за 2021/2022. школску годину.³ Поред ових граматика, консултована је и *ГраMATика српског језика за гимназије и средње школе* (последње издање, из 2020. године) Ж. Станојчића и Љ. Поповића, будући да се тек од ове школске године не наводи у спи-

¹ Треба имати у виду да се обрада фразеологије у оквиру лексикологије у *Стандардима образовних постигнућа* предвиђа за сва три смера, док се у општем поглављу *II. Остваривање наставе и учења* за природно-математички смер не наводи (уп. *Просветни гласник* 2020: 430).

² Ово градиво предвиђено је и досадашњим такмичарским тестовима за средњу школу, уп. Ђукић 2017.

³ Наведене граматике су једине акредитоване граматике за школску 2021/2022. годину према доступним подацима на сајту Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (<https://mpn.gov.rs>).

ску акредитованих уџбеника (што значи да можда има средњошколаца који су једну, две или три школске године учили из тог уџбеника). Осим тога, ова граматика се и даље наводи као обавезна литература у програмима припремне наставе за полагање пријемног испита из српског језика на различитим факултетима.⁴

Рад је настао из потребе да се кључно питање фразеологије – питање дефиниције основне јединице њеног интересовања, представи систематично, са теоријским упориштем у научној литератури. Посебно треба узети у обзир чињеницу да многи садашњи професори српског језика и књижевности нису имали прилику да се упознају са основама ове научне дисциплине на студијама.⁵

У наведеним граматицама наводе се неке од најважнијих особина фразеологизама у складу са стручном литературом, но, како у самој фразеологији постоји тзв. ужи и шири приступ фразеолошком корпусу, у раду се дати критеријуми разрађују, а предлажу се и додатни критеријуми, који би помогли у разликовању фразеологизама у ужем смислу од других сродних вишечланих израза.

2. Фразеологија и фразеологизам

Д. Мршевић-Радовић (2010: 154) дефинише фразеологију као фразеолошки фонд једнога језика и научну дисциплину која тај фонд изучава.⁶ Едукина грамика једина ученике упознаје са двозначношћу термина 'фразеологија' (Кликовац 2021: 113).⁷ Сама научна дисциплина се традиционално дели на фразеологију у ужем и фразеологију у ширем смислу (Ожегов 1974: 194). Фразеолошки корпус једнога језика у ширем смислу чине фразеологизми, пословице, терминолошке синтагме, изреке, крилатице, прецедентни искази и сл., док фразеологију у ужем смислу чине само фразеологизми. Неке особине фразеологизам дели са фразеолошким јединицама у ширем смислу, а неке су управо

⁴ Уп. на пример *Приручник за припрему и полагање пријемног испита* за Правни факултет Универзитета у Београду (<https://ius.bg.ac.rs>). Грамика Станојчић/Поповић користи се и као обавезна литература за полагање пријемног испита на Филолошком факултету Универзитета у Београду (<http://www.fil.bg.ac.rs>).

⁵ Курс из предмета *Фразеологија* на студијском програму *Српски језик и књижевност* на Филолошком факултету Универзитета у Београду Д. Мршевић-Радовић први пут је одржала 2008/2009. године.

⁶ У објављеном предавању (1999, 2010) са *Зимског семинара* Друштва за српски језик и књижевност Србије одржаног 1999. године, Д. Мршевић-Радовић посебну пажњу поклања културној улози фразеологизама и могућностима анализе фразеолошке семантике у лингвокултуролошкој и дијакроничкој фразеолошкој перспективи.

⁷ Клетова грамика (Ломпар/Антић 2021: 91–93) уводи фразеологију као научну дисциплину, док се у граматици Станојчић/Поповић (2021: 203) може прочитати да фразеологизме изучава лексикологија. Фразеологија се испрва развијала под окриљем лексикологије, међутим, као научна дисциплина утемељена је радом В. В. Виноградова *Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины* из 1946. године и ученицима је треба представљати као самосталну дисциплину (као што се то чини са нпр. лексикологијом или морфологијом).

дистинктивно обележје фразеолошке јединице у ужем смислу (уп. нпр. Ожегов 1974: 182–218, Мршевић 1987: 11–24, Вуловић 2015: 20–25).⁸

Д. Кликовац (2021: 116–117) у својој граматици поред фразеологизама у ужем смислу ученике упознаје са клишеима, пословицама и сличним творевинама, док се у Клетовој граматици (Ломпар/Антић 2021: 93) и граматици Станојчић/Поповић (2020: 205) наводе фразеологизми термилошког карактера, који се у фразеологији прецизно дефинишу као термилошке синтагме (Мршевић 1987: 23).

С обзиром на податке дате у *Стандардима образовних постигнућа*, као и на градиво предвиђено граматицама, било би добро ученике упознати са фразеологијом у ширем и ужем смислу, а сâм фразеологизам дефинисати према категоријалним особинама фразеолошке јединице у ужем смислу.⁹ Само на тај начин ученик ће моћи да разликује фразеологизам у ужем смислу од вишечланих термина, клишеа или пословица, како то градиво у уџбеницима предвиђа.

3. Особине фразеологизма у средњошколским граматицама

Едукина граматика фразеологизме дефинише као „устаљене језичке јединице (што значи да се у њима не могу мењати ни речи ни њихов редослед) које се састоје од **најмање две речи** и које имају **јединствено значење** (што значи да се оно не може свести на збир значења употребљених речи)” (Кликовац 2021: 113). Исту дефиницију дају и Клетова граматика (Ломпар/Антић 2021: 92) и граматика Станојчић/Поповић (2020: 203), што значи да у свим консултованим уџбеницима дефиниција фразеологизма обухвата његове најважније особине – полилексемност, устаљеност и јединствено значење.

3.1. Полилексемност

Уобичајен став фразеолога јесте да фразеолошку јединицу чине најмање две лексеме (Ларин 1977, Телија 1996, Флајшер 1997, Мокијенко 1989, 2007, Шмелев 1977, Шански 2012, Мршевић-Радовић 1987, Ланглоц 2006).¹⁰ Треба

⁸ Некада је врло тешко успоставити јасну границу између фразеологизма у ужем смислу и различитих устаљених синтагми у којима се лексеме остварују у својим секундарним значењима. О овоме проблему в. Драгићевић 2009, где се такође наводе основна критеријска обележја фразеологизма у ужем смислу.

⁹ Поред термина 'фразеологизам', ученик се може упознати и са синонимним терминима 'фразеолошка јединица', 'фразем' и 'фразама'. Сви остали термини који се срећу у стручној литератури ('идиом', 'устаљени обрт' и сл.) у најновијој фразеолошкој литератури не разумевају се као прави синоними термину 'фразеологизам' у србистици (уп. опсег термина у Мршевић-Радовић 1987: 11–13, али и запажања у Вуловић 2015: 20–23, Вуловић 2017) и нема потребе уводити их у наставу.

¹⁰ У индоевропској перспективи посебан (и оправдан) проблем у критеријуму полилексемности за дефиницију фразеологизма види немачка фразеологија, с обзиром на статус сложеница у томе језику (Доналис 2009, према Барчот 2017: 26).

истаћи да, поред критеријума полилексемности, пажњу завређује и семантички статус лексема које улазе у састав фразеолошке јединице. Данас је уобичајено (и тачно) схватање фразеолога према којем се фразеологизам не мора састојати од две пунозначне речи; то могу бити једна аутосемантичка и једна синсемантичка реч (Менац 2007: 15). Такви су, на пример, фразеологизми *као бог, као душа, (од) пре Христа, од Адама*, и многи други (уп. на пример регистар фразеолошких јединица у Вуловић 2015).

3.2. Релативна устаљеност

Консултоване граматике наводе да фразеологизам одликује непроменљив састав и редослед лексема саставница (Кликовац 2021, Ломпар/Антић 2021, Станојчић/Поповић 2020). Међутим, треба имати у виду да фразеолошка литература посебно истиче релативну, не апсолутну устаљеност фразеолошке јединице (Мршевић-Радовић 1987, 2010, Мокијенко 1989, Вуловић 2015). Иако настаје у одређеном историјском тренутку везивањем конкретне синтаксичке структуре за јединствено глобално значење, фразеологизам је жива језичка јединица која се прилагођава језичком контексту, ванјезичкој ситуацији, потреби да се експресивност и конотативност ублажи или додатно нагласи итд. Варијантност фразеолошких јединица подразумева варирање на свим језичким нивоима: „[...] варијационо подвргају се све језиковне карактеристике оборота: фонетичка, словообразоватељна, парадигматичка, лексичка, структурно-синтаксичка и семантичка” (Мокијенко 1989: 11).¹¹

На лексичком плану то значи да можемо, на пример, *обрати бостан*, али и *зелен бостан* (управо овај пример са факултативним атрибутом даје се у Едукиној и Клетовој граматици, уп. Кликовац 2021: 113; Ломпар/Антић 2021: 92).¹² Атрибут као факултативни, а не обавезни члан фразеолошке структуре овде сведочи управо о варијантности фразеолошке јединице и њеном динамизму. На исти начин неке можемо *обећавати брда и долине*, али и *златна брда и долине*, а можемо *обећавати* и (*златне*) *куле и градове* (Мршевић-Радовић 1987: 18, 81). Наведено показује да се, осим факултативности, фразеолошка варијантност огледа и у лексичком динамизму лексема саставница фразеологизма.¹³ Уп. и примере *виче (јауче, дере се) неко као да га жива деру* или *живи мртвац (леи), живе мошти* и сл. Неке фразеолошке моделе одликује лексички динамизам подстакнут аналогизмом (која подразумева парадигматско повезивање синонима или лексема исте тематске групе), а лексеме се могу повезати и другим асоцијативним законима, па се онда могу замењивати у синтагматском низу. Од ученика у гимназији се не очекује да познају појам варирања у фразеологији (зато се у граматицима и не проблематизује устаљеност као дистинктивна особина фразе-

¹¹ „[...] варирању подлежу све језичке карактеристике оборта: фонетска, творбена, парадигматска, лексичка, структурно-синтаксичка и семантичка” (ауторов превод).

¹² О овом фразеологизму в. Мршевић-Радовић 2017.

¹³ У вези са динамизмом уп. Мршевић-Радовић 1982.

ологизма), али било би добро предочити им чињеницу да један фразеологизам нема увек идентичан састав и да познаје варијантност нпр. на нивоу лексичке синонимије.¹⁴

3.3. Јединствено значење

Фразеологизам у ужем смислу подразумева глобално значење које се не изводи из збира значења његових саставница, већ подлеже новој семантичкој интерпретацији. Д. Мршевић-Радовић (1987: 13) истиче да се термин 'глобално значење' користи да означи јединствено значење структурно сложеног језичког знака без обзира на то да ли у фразеологизацију улази цела мотивациона база или један њен део. У вези са тим објашњава и поделу фразеолошких јединица на глобалне и компонентне (*ibid.*).

Ову поделу, иако не користи наведене термине, наводи само Клетова граматица: „У оквиру фразеологизма ново значење могу носити све речи заједно (*шпанска села* = 'нешто непознато, стране', *Алајбегова слама* = 'нешто о чему нико не брине') или само делови фразеологизма (*наћи се у небраном грочју* = 'наћи се у неприлици, незгодној ситуацији', *обећавати златна брда и долине* = 'обећавати нереалне ствари'" (Ломпар/Антић 2021: 92).¹⁵

Д. Мршевић-Радовић (1987: 63) као пример једносмерног односа наводи фразеологизам *заљубити се до ушију*, у којем се предлошко-падежна конструкција *до ушију* остварује у фразеолошком значењу само уз лексему *заљубити се* реализовану у примарном значењу. У компонентним фразеологизмима само је један члан носилац фразеологизације и он трпи семантички пренос (овде метафору), али тај семантички спренос остварује се само у одговарајућем контексту: *заљубити се* → *до ушију*; *обећавати* → (*златна*) *брда и долине*; *остати (бити)* → *без пребијене наре*; *бежати* → *главом без обзира* и сл.

Са друге стране, глобалне фразеологизме одликује двосмерна, тј. узајамна зависност компонената – лексеме које чине фразеологизам заједно пролазе кроз семантичку транспозицију у којој се формира фразеолошко значење (Мршевић-Радовић 1987: 65), нпр. *обрати* ↔ *зелен бостан*, или *продавати* ↔ *маглу* (нити се шта бере, нити је то бостан; нити се шта продаје, нити је то што се продаје магла).

¹⁴ У новијој литератури која се бави методичким приступом фразеолошким јединицама, М. Ђукић (2017: 242) такође закључује да би било добро ђацима представити појам варирања. О фразеолошком варирању у настави, али посебно у контексту успостављања дистинкције *нормирани фразеолошки облик* : *оказионални* в. Мршевић-Радовић 2010: 155–156.

¹⁵ У ранијим издањима граматице Станојчић/Поповић (в. нпр. издање из 2004) ова подела се могла наћи, али више се не наводи.

Табела 1. Фразеолошко значење

Јединствено значење фразеологизма	
Компонентни фразеологизми	Глобални фразеологизми
Једносмерна зависност компонената: <i>обећавати</i> → (<i>златна</i>) <i>брда и долине</i> <i>заљубити се</i> → <i>до ушцу</i> <i>остати (бити)</i> → <i>без пребијене паре</i>	Двосмерна (узајамна зависност) компонената: <i>бити (наћи се)</i> ↔ <i>у небраном грожђу</i> <i>обрати</i> ↔ <i>зелен бостан</i> <i>продавати</i> ↔ <i>маглу</i>

Важно је истаћи да је јединствено фразеолошко значење један од критеријума за одељивање фразеологизама од клишеа, чије је значење кумулативно, тј. своди се на збир значења лексема које клише чине. Једино Едукина граматика ученике упознаје са клишеима из језика администрације: „Клишеи су овештали (излизани, отрцани, банални) или шаблонски изрази” (Кликовац 2021: 117). Помоћу критеријума јединственог фразеолошког значења ученику не би требало да буде тешко да нпр. глобални фразеологизам *сатерати у мишју руну* са метафоричким значењем ’учинити (некога) беспомоћним, онемогућити’ (Кликовац 2021: 115–116) разликује од клишеа *предузети неопходне мере и акције* са значењем које се заправо своди на збир значења јединица које клише чине. Значење клишеа које доживљавамо као јединствено у бирократском језику резултат је неодређене семантике лексема које клише чине. Уопште, утисак глобалног значења клишеи могу одавати само зато што су лексеме саставнице клишеа у великој мери десемантизоване.

4. Предлог додатних дистинктивних особина фразеологизама¹⁶

Поред (1) полилексемности, (2) *релативне* устаљености и (3) јединственог значења које се не може извести из збира значења лексема саставница фразеологизма, предлажемо још три особине фразеолошке јединице које (заједно са још неким) у фразеолошкој литератури улазе у критеријалне особине фразеологизма у ужем смислу (Мокијенко 1989, Мршевић-Радовић 1987, Вуловић 2015). То су (4) конотативност фразеологизма, (5) његова експресивност, тј. функција секундарне номинације коју остварује у језику (ову функцију немају нпр. тер-

¹⁶ У раду се не посвећује једнака пажња свим разликовним особинама фразеолошке јединице јер није свака особина једнако значајна у методичкој перспективи. Уп. нпр. репродуковање као значајно дистинктивно обележје – фразеологизам не настаје у контексту, већ се јавља као готова језичка јединица којој треба подршка окружења (Копиленко/Попова 1978: 10–16, Мокијенко 1989: 5, Мршевић-Радовић 1987: 12, Флајшер 1997: 30). Још једно врло важно обележје фразеологизма јесте његова идиоматичност (Вуловић 2015: 96–98).

минолошке синтагме или клишеи),¹⁷ и (6) подршка синтаксичког окружења коју фразеологизам мора имати да би се реализовао (за разлику од, на пример, пословица). Ове особине би, ако добију статус категоријалних, дистинктивних особина у настави српскога језика, помогле у разликовању фразеологизама од терминолошких синтагми, клишеа, затим пословица и њима сличних творевина.

4.1. Конотативност фразеолошке јединице

Грамматика Станојчић/Поповић (2020: 204) у вези са разговорном фразеологијом унутар функционалностилске раслојености износи следеће: „Ова је фразеологија најчешће емоционално (осећајно) обојена, обележена је ставом говорника – ироничним, шаљивим, добронамерним или злонамерним, или другим ставовима”. Уџбеник након функционалностилске даје и „емоционалноекспресивну поделу фразеологизама – према сликовитости [...]” (Станојчић/Поповић 2020: 204), а та подела подразумева фразеологизме са позитивном и негативном обојеношћу (*ibid.*). О позитивно и негативно обојеним фразеологизмима говори и Клетова грамматика (Љомпар/Антић 2021: 93). Слично граматици Станојчић/Поповић доноси Едукин уџбеник, са тим да се у њему помиње експресивност, која се не даје у контексту позитивне или негативне конотације – овде се може прочитати да су неки фразеологизми „изразито **разговорно обојени** (нпр. *с неба, па у ребра* – ‘изненада’, *пресипати из шупљег у празно* – ‘бавити се бескорисним послом’). Ови последњи су врло често експресивни – сликовити су и изражавају говорничку осећања” (Кликовац 2021: 114).

Конотативност изражава став етно-националне заједнице према одговарајућем денотату¹⁸. Неке језичке јединице немају „активирању” конотативну макрокомпоненту значења, а неке друге имају. Р. Драгићевић (2007: 60) примећује да се конотација може успешно испитивати на синонимским редовима, па наводи неке од синонима глагола *умрети*. Глагол *умрети* има неутралну конотацију (што значи да конотативна макрокомпонента лексичког значења није активирана), а *црћи* има непожељну конотацију према истом денотату. Ту непожељну конотацију има и фразеологизам *отегнути панке*, на пример. Можемо рећи да неко *ништа не ради*, или да *је лењ*, а постоје и експресивне јединице лексичког система које носе ово значење – неко може *ленчарити*, *беспосличарити* или *дангубити*. На крају, тај неко може и *дићи све четири увис*. Но, за разлику од лексичких јединица, које могу и не морају имати активiranу конотативну ма-

¹⁷ Конотативност, а затим експресивност и функција секундарне номинације фразеолошке јединице у језику стоје у директној узрочно-последичној вези: конотативност изазива експресивност, а експресивност је примарна функција фразеологизма у језичком систему у односу на функцију номинације.

¹⁸ Термин ‘денотат’ користи се према Драгићевић 2007: 56–61. Ауторка преузима структуру лексичког значења Н. Ф. Алефиренка, коју делимично усложњава. Овде се под денотатом подразумева типична представа о означеној појави/предмету на основу енциклопедијског знања – нпр. денотат куће у српској етно-националној заједници биће грађевина са четири зида, прозорима, вратима, наткривена, вероватно једносратна итд.

крокомпоненту значења, код фразеолошких јединица та је макрокомпонента обавезно активирана, тј. очекује се да су фразеологизми увек позитивно или негативно обојени (Мелерович/Мокијенко 2008: 51–60). Из наведеног произлази да је конотативност категоријална особина фразеолошке јединице према којој се оне разликују од других устаљених лексичких спојева. Наиме, фразеологизам не означава само предмет и појаву из стварности која нас окружује већ обавезно означава и однос према томе предмету или појави, а јединица којом се именује одговарајући појам већ постоји у лексичком систему.

4.2. Експресивност фразеологизма

Директна последица конотативности фразеолошке јединице јесте њена експресивност. Фразеолошка јединица има и експресивну и номинациону функцију, са тим што је експресивна функција коју узрокује њена конотативност примарна у односу на номинациону (Вуловић 2015: 99). Зато експресивну функцију фразеологизма научници називају још и терминима 'јарка (изражена, изванредна) конотативност' (В. Н. Телија) или 'индиректна номинација' (Б. Ларин). „Под индиректном номинацијом мисли се на номинацију посебне врсте, с »карактерисањем« (»квалификавањем«) предмета, појаве који се означавају, које прати експресивност, а то није ништа друго до секундарна, експресивна функција фразеолошке јединице” (Мршевић-Радовић 1987: 17). Прилог *изненада* је стабилна јединица лексичког система. Фразеологизам *с неба, па у ребра*, с друге стране, маркиран је ставом говорника у којем је садржано изненађење јер се радња извршила без припреме или најаве, и зато представља експресиван начин да се именује иста појава.¹⁹

Многи фразеолози (попут Б. А. Ларина, В. Мокијенка, К. П. Сидоренка, В. Н. Телије, М. М. Копиленка, З. Д. Попове, А. М. Мелерович, Д. Мршевић-Радовић, Н. Вуловић итд.) експресивност сматрају категоријалном особином фразеологизма.

4.2.1. ЕКСПРЕСИВНОСТ И ДРУГИ ВИШЕЧЛАНИ ИЗРАЗИ

4.2.1.1. Однос фразеологизам : термилошка синтагма

Ако се експресивност разуме као дистинктивно фразеолошко обележје, управо овај критеријум био би разликовни у односу *фразеологизам : термилошка синтагма* (Мршевић-Радовић 1987: 20–23). Едукина граматика не помиње термилошке синтагме, али у Клетовој граматичи се бележи да у оквиру научне фразеологије постоје „фразеологизми термилошког карактера” (Ломпар/Антић 2021: 93). Објашњава се да се ради о вишечланим називима из различитих струка, наука или разговорног језика, па се наводе примери попут *царског реза, овчијих богиња, заједничког именитеља, праволинијског кретања*

¹⁹ Уп. *пасти с крушке* = 'бити наиван', *засукати рукаве* = 'вредно радити', *бити (наћи се) у небраном грошћу* = 'наћи се у непријатној ситуацији' итд.

итд. (ibid.). Граматика Станојчић/Поповић (2020: 205) доноси исте податке, са тим да додаје да се овакви вишечлани изрази, „посебно они у научном стилу језика, врло често сматрају и само вишечланим терминима, а не фразеологизмима (фраземима)”. И последње наведено је у научној области фразеологије у ужем смислу једино тачно. Наиме, *царски рез*, *заједнички именитељ*, *одређени вид* итд. јесу термини из одговарајућих области који знају за устаљеност и имају јединствено, глобално значење (попут фразеологизама). Међутим, функција таквих термина је увек примарна, директна номинација – они нису други, сликовит начин да се нешто означи као што је то са фразеологизмима, тј. нису експресивне језичке јединице.²⁰

Табела 2. Фразеологизам и термилошка синтагма

Категоријалне особине	Фразеологизам	Термилошка синтагма
Поилексемност	+	+
Релативна устаљеност	+	+
Глобално значење	+	+
Експресивност	+	–

4.2.1.2. Однос фразеологизам : клише

У тачки 3.3 речено је да је један од критеријума за разликовање фразеологизма од клишеа јединствено значење које се не своди на збир значења лексема саставница које фразеологизам чине. Други важан критеријум јесте експресивност. Клишеи нису сликовити, експресивни, нити су на било који начин конотирани – не изражавају субјективни став заједнице према неком предмету или појави из стварности. Штавише, клишеи се због честе употребе семантички празне, а неретко садрже и „речи које означавају исте појмове: *како и на који начин*, *безбедност и сигурност*” (Кликовац 2021: 117).

²⁰ Има много двочланих термина из народне науке – медицине, ботанике и сл. (*попино прасе*, *зецје ухо*, *медвеђа шапа*, *жива рана*, *живо сребро*, итд.) који су, попут фразеологизама, настали семантичком транспозицијом базе синтагме. У време настанка, овакве синтагме означавале су став говорника према неком предмету или појави и биле су мотивисане – биљка *медвеђа шапа* је вероватно добила метафоричко име јер је подсећала обликом на шапу медведа. Међутим, оног тренутка када синтагма постане само специјални назив неког предмета или појаве, првобитна мотивисаност и сликовитост нестају, и некада експресивна фразеолошка синтагма постаје двочлани термин (Мршевић-Радовић 1987: 21). Такође, термилошка синтагма се под одговарајућим условима може преобразити у фразеолошку –, када у дотад неутралном називу наступи ремотивација и на основу већ заборављених појединачних конкретних значења речи и синтагми, оживљава слика обогаћена новим конотацијама” (Мршевић-Радовић 1987: 22). Ауторка као један од илустративних примера наводи фразеологизам *покренути с мртве тачке*, мотивисан термином истог лексичког састава (ibid.).

Табела 3. Фразеологизам и клише

Категоријалне особине	Фразеологизам	Клише
Полилексемност	+	+
Релативна устаљеност	+	+
Глобално значење	+	–
Експресивност	+	–

4.2.2. ЕКСПРЕСИВНОСТ КАО ГРАДУЕЛНА КАТЕГОРИЈА

На крају, врло је важно нагласити да је експресивност градуелна категорија фразеолошке јединице. Степен експресивности фразеологизма зависи од различитих фактора.²¹ Једно је врста фразеологизације којом јединица настаје – различити семантички и синтаксички процеси транспозиције нефразеолошке базне структуре у фразеолошку резултују мање или више експресивном сликом (нпр. метафоричким процесом, контрастом, парадоксом и сл. обично настају најсликовитије јединице). Друго, ако базна синтагма подразумева алогичну слику, фразеологизам ће бити експресивнији од онога који такву слику у базном облику нема. Треће, процес застаревања лексема саставница фразеологизма утиче на степен експресивности фразеолошке јединице. И тако даље. На функционалностилском плану, народна фразеологија је обично експресивнија од нпр. књижевне, како се то у граматицима и наводи. Међутим, важно је разумети да је сваки фразеологизам у тренутку свога настајања био позитивно или негативно обојен, са тим да кроз време ниво конотативности може опадати. Чак и ако у актуелном тренутку фразеолошка експресивност није изражена у високом степену, фразеологизам ће свеједно остварити функцију секундарне номинације, која остаје очигледно дистинктивно обележје у односу на термилошке синтагме и клише (смеје се као луд на брашно је експресивнији фразеологизам од јединице *Ахилова пета*, али Ахилова пета и даље остварује функцију индиректне номинације јер представља други, и даље сликовит, метафорички начин да се означи нечија слабост).

4.3. Структурни фразеолошки модел и подршка окружења

4.3.1. СТРУКТУРНИ МОДЕЛ

Појам модела представља једно од централних питања фразеологије, нарочито у вези са тим како се у фразеологизацији за одговарајућу синтаксичку структуру везује опште глобално значење.²² Оно што је, међутим, примерено

²¹ Уп. истраживање спроведено у Мршевић-Радовић 1987.

²² Ово је једно од најважнијих питања историјске фразеологије, уп. Ларин 1977: 127; Мршевић-Радовић 1987: 69; Мокијенко 2007: 3.

нивоу знања које ученик треба да усвоји, јесте постојање различитих структурно-синтаксичких модела у фразеологији.²³ „Структурни модел јесте заправо синтаксички модел и подразумева опис типова синтаксичких конструкција фразеолошке јединице [...] и њихових граматичких обележја” (Вуловић 2015: 79). Едукина граматика не наводи структурне особине фразеологизма, у Клетовој граматичкој може се прочитати да фразеологизам могу бити „синтагме, поредбене конструкције, па и реченице” (Ломпар/Антић 2021: 92), а граматика Станојчић/Поповић (2020: 203) бележи да су фразеологизми „најчешће синтагме (предлошко-падежне конструкције), а често су и у облику целе реченице (кад на врби роди грожђе = ’никад’)”.

Устаљена подела синтаксичких модела подразумева синтагме, предлошко-падежне конструкције и реченице, а та се подела онда даље морфосинтаксички прецизира с обзиром на корпус (в. нпр. истраживања спроведена у Мршевић-Радовић 1987 и Вуловић 2015). Задачи у вези са структуром фразеологизма врло су захвални за вежбање синтаксичких модела које ученици свакако треба да усвоје, па се структурно-синтаксички модели у настави могу поделити на:

- (1) синтагме: а) именичке (*Ахилова пета*), б) придевске (*леп као слика*), в) глаголске (*седети као на иглама*);
- (2) предлошко-падежне конструкције (*од Кулина бана*);
- (3) зависне реченице (*кад на врби роди грожђе*);
- (4) независне реченице са незавршеном структуром (*заиграће мечка и пред **чијим** (мојим, твојим, њиховим, Марковим и сл.) вратима*).

4.3.2. ПОДРШКА ОКРУЖЕЊА

Нарочито је важно истаћи да се сви наведени структурни модели остварују уз одговарајућу подршку синтаксичко-семантичког окружења.

- 1) Реализација фразеологизама који су на структурном плану именичке или придевске синтагме најочигледније зависи од синтаксичко-семантичког окружења, нпр. у реченици *Марија је његова Ахилова пета* фразеологизам *Ахилова пета* мора се остварити у номинативу јер у реченици има синтаксичку функцију именског дела предиката.
- 2) Глаголске синтагме се могу реализовати (релативно ретко) као нелични глаголски облици – *Нема се шта друго радити него ићи као по јајима док деца не поодрасту*, и као предикатске реченице, и то било зависне било независне – *Сео је као на иглама док су га испитивали*; *Иако је седео као на иглама, оставио је добар утисак*. Дакле, њихова реализација зависи од одговарајућег реченичног контекста у који фразеологизам треба да се уклопи с обзиром на комуникативну поруку коју треба пренети.

²³ Уп. Ђукић 2017: 238; Станковић Тодић 2020: 395–396.

- 3) Предлошко-падежне конструкције подразумевају блокирану синтаксичко-семантичку структуру, која улази у одговарајући реченични контекст, нпр. *Реаговао је на прву допту, Покисли смо до голе коже.*
- 4) Фразеологизам као зависна реченица подразумева увек блокирану конструкцију са везником који уводи одговарајућу зависну реченицу – *Решићемо овај проблем кад на врби роди грожђе, пази шта ти кажем; Мирко станује (тамо) где је бог рекао лаку ноћ.*
- 5) Д. Мршевић-Радовић (1987: 23) наводи да и целе реченице могу бити фразеолошке јединице, али да им се приступа као реченицама са отвореном, незавршеном структуром. Овакве реченице се понашају као независне, са тим да се бар један члан фразеолошке структуре у реализацији ослања на одговарајући ванјезички контекст – *Заиграће мечка и пред Мариним (твојим, Софијиним итд.) вратима; Свануло ми (му, јој итд.) је.*

Подршка окружења као критеријално обележје фразеолошке јединице нарочито је важна када реченице са незавршеном структуром треба одвојити од пословица, изрека, афоризама и сл. У Едукиној граматици може се прочитати да су пословице и њима сличне творевине (афоризми, максиме итд.) „устаљени изрази који су по структури реченице, а не њихови делови” (Кликовац 2021: 116). Међутим, то важи само за један број структурно-синтаксичких фразеолошких модела. Како је наведено, постоје 1) различите глаголске фразеолошке синтагме које се могу реализовати као независне реченице и 2) фразеологизми-реченице са незавршеном структуром, који се такође реализују као независне реченице, а не као један од њених конститутивних делова. Са тим у виду, дато разликовно обележје у односу *пословица : фразеологизам* не може се примењивати.

Но, разлика између пословица и фразеологизама може се сагледати на два другачија нивоа. Један је подршка окружења – пословице и њима сличне творевине имају потпуно завршену структуру, која, за разлику од фразеологизма, не зависи од синтаксичко-семантичког контекста (Мршевић-Радовић 2010: 155). Састав паремија је увек исти и непроменљив и ниједна лексема саставница пословице не прилагођава се синтаксичко-семантичком контексту: уп. пословице *Испеци, па реци, Што можеш данас, не остављај за сутра, У лажи су кратке ноге* и поменути фразеологизам *Заиграће мечка и пред Мариним (твојим, Софијиним итд.) вратима.*

У истој граматици (Кликовац 2021: 116) наводе се гноме, сентенције, максиме и афоризми, и све се творевине, са мањим разликама, дефинишу као мудре изреке. То је врло важно јер је природа глобалног пословичног значења другачија од фразеолошког. Пословице изражавају целовито значење које се интерпретира као поука, мудрост; оне тиме остварују другачију комуникативну функцију од фразеологизама независне реченичне структуре.

Табела 4. Фразеологизам и пословица

Категоријалне особине	Фразеологизам	Пословица
Полилексемност	+	+
Релативна устаљеност	+	+
* Глобално значење	+ ≠	+
Експресивност	+	+
Подршка окружења	+	–

5. Закључак

Циљ овог рада је дефинисање фразеолошког корпуса у средњошколској настави, при чему треба разликовати фразеологију у ширем и фразеологију у ужем смислу. Нови план за предмет *Српски језик и књижевност* у трећем разреду гимназије подразумева релативно велики број часова посвећен лексикологији, и у оквиру ње, фразеологији. На основу градива предвиђеног новим планом, акредитованим граматикама које тај план прате, али и досадашњом наставном праксом, дефинисане су најважније особине фразеологизма у настави, које се могу обрадити са ученицима средњошколског узраста. То су:

- (1) полилексемност,
- (2) релативна устаљеност,
- (3) јединствено значење,
- (4) конотативност,
- (5) експресивност (тј. функција секундарне номинације),
- (6) подршка окружења.

Наведена критеријска обележја (поред осталих) дефинишу опсег основне јединице фразеолошке дисциплине у ужем смислу са теоријским утемељењем у стручној литератури и омогућавају јасно разликовање фразеологизама од сличних вишечланих израза који се у наставној пракси обрађују.

Табела 5. Фразеологизам и слични вишечлани изрази

Фразеологизам <i>медвеђа услуга</i>	Терминолошка синтагма <i>царски рез, одређени вид</i>
Диференцијалне особине: врста номинације и експресивност.	
Фразеологизам <i>сатерати у мишију рупу</i>	Клише <i>преузети неопходне мере и акције</i>
Диференцијалне особине: јединствено (некумулативно) значење и експресивност.	
Фразеологизам <i>остати слеп код очију</i>	Пословица <i>Ко о чему, баба о уштитцима.</i>
Диференцијална особина: врста глобалног значења и подршка окружења.	

ИЗВОРИ

Ломпар/Антић 2021: *Граматика, Српски језик и књижевност за трећи разред гимназије*, Београд: Klett.

Кликовац 2021: *Српски језик за трећи разред гимназија и средњих стручних школа*, Београд: Eduka.

Просветни гласник 2020: *Службени гласник Републике Србије, Просветни гласник*, Година LXIX – Број 4, Београд, 2. јун 2020, Београд: Јавно предузеће Службени гласник.

Станојчић/Поповић 2020: *Живојин Станојчић, Љубомир Поповић, Граматика српског језика за гимназије и средње школе*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

ЛИТЕРАТУРА

Барчот 2017: Branka Barčot, *Lingvokulturologija i zoonimska frazeologija*, Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada.

Виноградов 1977: В. В. Виноградов, Об основных типах фразеологических единиц в русском языке, *Избранные труды. Лексикология и лексикография*, Москва: Наука, 140–161.

Вуловић 2015: Наташа Вуловић, *Српска фразеологија и религија. Лингвокултуролошка истраживања*, Београд: Институт за српски језик САНУ.

Драгићевић 2007: Рајна Драгићевић, *Лексикологија српског језика*, Београд: Завод за уџбенике.

Драгићевић 2009: Рајна Dragičević, О problemima identifikacije frazeologizama, *südslavistik-online*, 35–44, рад доступан на <http://www.suedslavistik-online.de>.

Ђукић 2017: Маријана Ђукић, Фразеологија у тестовима из српског језика са такмичења за средњу школу, *Књижевност и језик*, LXIV/1–2, 233–246.

Копиленко/Попова 1978: М. М. Копыленко, З. Д. Попова, *Очерки по общей фразеологии*, Воронеж: Издательство Воронежского университета.

Ланглоц 2006: Andrew Langlotz, *Idiomatic Creativity: a cognitive-linguistic model of idiom-representation and idiom-variation in English*, Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Ларин 1977: Б. А. Ларин, *История русского языка и общее языкознание*, Москва: Просвещение.

Мелерович/Мокијенко 2008: А. М. Мелерович, В. М. Мокиенко, *Семантическая структура фразеологических единиц современного русского языка*, Кострома: Костромской государственной университет имени Н. А. Некрасова.

Менац 2007: Antica Menac, *Hrvatska frazeologija*, Zagreb: Knjiga.

Мокијенко 1989: В. М. Мокиенко, *Славянская фразеология* (второе издание), Москва: Высшая школа.

Мокијенко 2007: В. М. Мокиенко, *Образы русской речи, Историко-этимологические очерки фразеологии*, Москва: Флинта/Наука.

Мршевић-Радовић 1982: Драгана Мршевић-Радовић, Фразеолошка јединица и њен синтаксичко-семантички динамизам, *Научни састанак слависта у Вукове дане 11/1*, Београд: Међународни славистички центар, 87–92.

Мршевић-Радовић 1987: Драгана Мршевић-Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Београд: Филолошки факултет.

Мршевић-Радовић 2010: Драгана Мршевић-Радовић, Место фразеологије у настави српског језика, у: *Прилози језичком и књижевном образовању, Предавања са семинара за наставнике и професоре српског језика и књижевности, 100 година друштва, (1910–2010), Зборник 2*, Београд: Друштво за српски језик и књижевност Србије, 154–161.

Мршевић-Радовић 2017: Драгана Мршевић-Радовић, Обрати (зелен) бостан, у: Драгана Мршевић-Радовић, Бошко Сувајџић (ур.), *Предавања 6, Семинар српског језика, књижевности и културе*, Београд: Међународни славистички центар, 147–149.

Ожегов 1974: С. И. Ожегов, *Лексикологија. Лексикографија. Култура речи*, Москва: Висшая школа.

Телија 1996: В. Н. Телија, *Русская фразеология: семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты*, Москва: Школа „Языки русской культуры”.

Тодић Станковић 2020: Бојана Тодић Станковић, Фразеологија у настави српског језика: могућности шире примене, *Књижевност и језик*, LXVII/2, 391–405.

Флајшер 1997: W. Fleischer, *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

Шански 2012: Н. И. Шанский, *Фразеология современного русского языка*, Москва: URSS.

Шмелев 1977: Д. Н. Шмелев, *Современный русский язык. Лексика*, Москва: Просвещение.

Katarina V. Begović

PHRASEOLOGICAL CORPORA IN THE SERBIAN LANGUAGE
TEACHING

Summary

The new curriculum for the subject Serbian Language and Literature in high schools includes a larger number of classes dedicated to lexicology, and within it, phraseology. In accordance with the definition of phraseology in the professional literature and accredited textbooks available to professors, the criteria that separate phraseologisms from similar fixed expressions are specified, with the aim of establishing a clear distinction between phraseology in the narrow sense, and proverbs, clichés and terminological syntagms, on the other hand.

Key words: phraseology, phraseologisms, proverbs, clichés, terminological syntagms, differential features, teaching, Serbian language.